

СКЛАДАНЫ СКАЗ, поліпрэдыкатыўная сінтаксічная адзінка, прызначаная для паведамлення і арганізаваная з дзвюх ці больш частак, аб'яднаных у структурнае, сэнсавое і інтанацыйнае адзінства.

Асноўнае адрозненне складанага сказа ад простага заключана перш за ўсё ў структуры. У складаным сказе выдзяляюцца дзве ці некалькі прэдыкатыўных адзінак, кожная з якіх па сваёй форме суадносіцца з простым сказам (неразвітым, развітым, аднасастаўным, двухсастаўным, поўным, няпоўным і г.д.). Прэдыкатыўныя адзінкі ў межах складанага сказа страчваюць самастойнасць (граматычную, сэнсавую і інтанацыйную), ператвараюцца ў адпаведныя прэдыкатыўныя часткі, якія ўзаемна звязаны і дапаўняюць, паясняюць або характарызуюць адна адну.

Складаны сказ – адзінка больш высокага ўзроўню. Акрамя структуры, просты і складаны сказ адрозніваюцца паводле граматычнага значэння, прыроды складнікаў і сродкаў сувязі.

Просты сказ выражае адну катэгорыю прэдыкатыўнасці, што і з'яўляецца яго граматычным значэннем. Складаны сказ мае некалькі такіх катэгорый, і граматычнае значэнне складанага сказа – гэта семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж яго прэдыкатыўнымі часткамі, якія могуць быць спалучальнымі, супастаўляльнымі, размеркавальнымі, часавымі, прычыннымі, мэтавым і г.д. Складнікамі простага сказа выступаюць сінтаксема і словазлучэнні, а складанага – прэдыкатыўныя часткі. Асноўнымі сродкамі сувязі простага сказа выступаюць граматычныя формы слоў, асноўнымі сродкамі сувязі складанага сказа з'яўляюцца злучнікі, злучальныя словы і інтанацыя.

Асноўнымі відамі сінтаксічнай сувязі частак складанага сказа з'яўляюцца: злучальная сувязь (злучэнне), падпарадкавальная сувязь (падпарадкаванне), бяззлучніковая сувязь.

Злучальная сувязь (злучэнне) – разнавіднасць сінтаксічнай сувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа, пры якой з дапамогай злучальных злучнікаў і інтанацыі аб'ядноўваюцца сінтаксічна незалежныя, раўнапраўныя адзінкі. Злучэнне як від сувязі характарызуецца тым, што пры ім у кожнай частцы захоўваецца адносна самастойнасць сцверджання (ці адмаўлення): *Бераг наступова паніжаўся, і рака, здавалася, шырэла, святлела, свабодна выходзячы на прастор і запавольваючы бег* (В. Іпатава); *Імкліва ляціць час, але памяць людская не старэе* (К. Кірэнка).

Падпарадкавальная сувязь (падпарадкаванне) – разнавіднасць сінтаксічнай сувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа, пры якой з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў, злучальных слоў і інтанацыі аб'ядноўваюцца сінтаксічна нераўнапраўныя адзінкі: *Было так ціха, што чуваць было, як недзе, зашыўшыся ў траву, цвірчэў конік* (Б. Сачанка); *У цёмным небе, усыпаным буйнымі зоркамі, стаяў поўны месяц, які халодным святлом заліваў зямлю* (Р. Ігнаценка).

Бяззлучніковая сувязь – разнавіднасць сінтаксічнай сувязі, пры якой часткі (сінтаксічна раўнапраўныя і нераўнапраўныя) складанага сказа звязваюцца з дапамогай адной інтанацыі, па сэнсу, без злучнікаў: *Над*

галавою плылі дробныя светла-зялёныя лісты, паміж іх прасвечвала неба, шэрае, зацягнутае воблакамі (Л. Арабей); *Прафесія настаўніка не з лёгкіх: трэба ўсё жыццё ўзыходзіць на гару* (Я. Ермаловіч).

Да нядаўняга часу класіфікацыя складаных сказаў праводзілася па розных крытэрыях, і ў пэўны час суіснавалі дзве канцэпцыі. Згодна з першай, размежаванне праводзілася на аснове прыроды сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі – злучэнне ці падпарадкаванне. А ўжо потым улічвалі прынцып афармлення гэтых адносін. Пры такой класіфікацыі бяззлучнікавыя складаныя сказы не вылучаюцца ў асобны тып, а разглядаюцца ці ў групе складаназлучаных, ці ў групе складаназалежных сказаў. Такое меркаванне абапіраецца на той факт, што бяззлучнікавыя складаныя сказы паводле сэнсавых адносін паміж часткамі ніяк не адрозніваюцца ад злучнікавых. Названая канцэпцыя бярэ свой пачатак з прац Я.Ф. Карскага, Б.А.Тарашкевіча, Я.Ю. Лёсіка, Ц.П. Лапцёва і інш.

Другая канцэпцыя абапіраецца ў сваёй класіфікацыі на фармальныя паказчыкі сувязі паміж часткамі – злучнікавыя ці бяззлучнікавыя, а потым бярэ пад увагу тып адносінаў паміж часткамі. Такі падыход быў зафіксаваны ў беларускім мовазнаўстве з выходам у свет “Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1959) (аўтар раздзела – Л.І. Бурак). Прыхільнікі канцэпцыі – М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко, Г.І. Бандарэнка, Л.А. Антанюк і інш. Гэтая класіфікацыя распаўсюджана і ў большасці школьных падручнікаў.

Аўтары акадэмічнай “Кароткай граматыкі беларускай мовы” ў 2 частках (Ч. 2. Мінск, 2009; гл. рэд. А.А. Лукашанца) прымаюць пад увагу адначасова і сродкі сувязі частак, і характар сэнсавых адносін (аўтар раздзела – Л.І. Бурак). Такім чынам, агульная класіфікацыя складаных сказаў заснавана на *адзінстве* формы сінтаксічнай сувязі прэдыкатыўных частак і характары семантыка-сінтаксічных адносін паміж імі. Адрозніваюць бяззлучнікавыя і злучнікавыя складаныя сказы.

Бяззлучнікавы сказ – разнавіднасць складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязаны бяззлучнікавай сувяззю (з дапамогай інтанацыі і іншых лексіка-граматычных сродкаў): *Ад шчасця сэрца скача, як дзіця, ад бед яно, як млын, шуміць начамі, варочае цяжкімі камянямі, падлічваючы горычы жыцця* (А. Куляшоў); *Дуб распускаецца – значыць, будзе цёпла* (М. Шыманскі); *Я часта думаю: якое вялікае значэнне для чалавека мае яго першы настаўнік!* (Я. Ермаловіч). Бяззлучнікавыя сказы ўключаюць у свой склад сінтаксічна раўнапраўныя (аднатыпныя) або нераўнапраўныя (разнатыпныя) прэдыкатыўныя часткі, таму яны могуць мець закрытую і адкрытую структуру (гл. **БЯЗЗЛУЧНИКАВЫ СКЛАДАНЫ СКАЗ**). Сродкамі сувязі ў бяззлучнікавых складаных сказах, акрамя інтанацыі, з’яўляюцца: парадак размяшчэння частак, трывальна-часавыя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў і іншыя лексіка-граматычныя сродкі.

Злучнікавы сказ – разнавіднасць складанага сказа, прэдыкатыўныя часткі якога звязаны злучнікавай сувяззю. Злучнікавая сувязь – гэта фармальна выражаная сувязь паміж часткамі складанага сказа, якая

афармляецца з дапамогай злучнікаў ці злучальных слоў: *Дні стаялі цёплыя, нават душныя, і не толькі луг, а і ўся вёска пахла прывялаю атаваю, а потым і сухім сенам...* (А. Жук); *Доўга біўся над мовай дрэў, пакуль не зразумеў, што яна таксама беларуская...* (М. Шабовіч).

Паводле характару злучнікаў або злучальных слоў і аформленых імі адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі сярод злучнікавых складаных сказаў адрозніваюць складаназлучаныя і складаназалежныя сказы.

Складаназлучаны сказ – разнавіднасць злучнікавага складанага сказа, у якім часткі звязаны паміж сабой злучальнай сувяззю. У складаназлучаных сказах часткі сінтаксічна раўнапраўныя і выражаюць спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя і розныя тыпы далучальных адносін. Гэтыя адносіны сведчаць пра наяўнасць пэўнага падабенства ці адрознення паміж аб'яднанымі часткамі незалежна ад іх лексіка-граматычнага напаяўнення: *Штогод вясною ён [сад] бялеў ад квецені, і ў паветры густа пахла мёдам...* (Б. Сачанка); *Цеплыня не хацела яшчэ здавоцца, але і холад з кожным днём усё мацнеў* (Я. Сіпакоў); *Ці жаўрук звінеў у небе, ці свістаў на ліне шпак* (Ц. Гартны). Складаназлучаныя сказы могуць мець як адкрытую, так і закрытую будову. Злучнікі ў складаназлучаных сказах займаюць аўтаномную пазіцыю, не ўваходзячы ў склад прэдыкатыўных частак, не маюць такія сказы ў сваёй структуры спецыяльных суадносных або ўказальных слоў (гл. **СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫ СКАЗ**).

Складаназалежны сказ – разнавіднасць злучнікавага складанага сказа, у якім часткі звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю. У складаназалежных сказах прэдыкатыўныя часткі сінтаксічна нераўнапраўныя і выражаюць працэсуальныя, аб'ектныя, суб'ектныя, атрыбутыўныя, розныя віды акалічнасных і інчых адносін. Гэтыя адносіны сведчаць пра сінтаксічнае падпарадкаванне адной прэдыкатыўнай часткі (даданай) другой (галоўнай): *Маладзья субкі, якія не захацелі скінуць асенняга ўбрання, перазвоньвалі аблесянелымі бронзавымі лісткамі* (З. Бандарына); *Паветра сокам пахла і вясною, калі рака змывала берагі* (М. Шабовіч). Складаназалежныя сказы заўсёды маюць закрытую структуру (гл. **СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫ СКАЗ**).

Злучнікі і злучальныя словы складаназалежнага сказа з'яўляюцца прыналежнасцю структуры даданай часткі. Сродкамі сувязі частак ў складаназалежных сказах выступаюць таксама спецыяльныя суадносныя або ўказальныя словы, якія могуць знаходзіцца ў галоўнай частцы.

У навукова-метадычнай літаратуры адрозніваюць таксама і складаны сказ з рознымі відамі сувязі (камбінаваны складаны сказ). **Складаны сказ з рознымі відамі сувязі** – гэта разнавіднасць складанага сказа, у структуру якога ўваходзяць тры і больш прэдыкатыўных частак, што па-рознаму пабудаваны і звязаны рознымі відамі злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі (гл. **СКЛАДАНЫ СКАЗ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ (КАМБІНАВАНЫ СКАЗ)**). Такія канструкцыі з'яўляюцца самымі аб'ёмнымі па структуры тыпамі складанага сказа, паколькі ўтрымліваюць максімальную інфармацыю: *Праходжу я не першы на зямлі, ісці мне лёгка светлымі*

шляхамі, тут да мяне мае бацькі прайшлі і я трапляю крочыць іх слядамі
(Ю. Свірка); *Павее раница дымком, раса на сонцы заіскрыцца, і так*
захочацца забыцца, пакуль не глянеш навакол: у вёсцы хаты ўсё радзей, а
школка родная, старая, не дачакаўшыся дзяцей, на ўзгорку ціха памірае...
(М. Шабоўч)

У беларускай лінгвістыцы вывучэннем розных аспектаў складанага сказа займаліся Л.А. Антанюк, Т.П. Бандарэнка, Л.І. Бурак, А.Я. Міхневіч, К.У. Скурат, П.У. Сцяцко, П.П. Шуба, Т.Я. Шэмет, М.С. Яўневіч і інш.

С.С.Мароз

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ